

Fribrevsrätt

Jenny Beckman

◀ NYKÖPINGS
FRIBREVSTÄMPEL

Våren 1820 hamnade Vetenskapsakademiens ständige sekreterare, Jöns Jacob Berzelius, inför rätta. Saken gällde Vetenskapsakademiens fribrevsrätt, och Postverkets överdirektör misstänkte att Akademiens ledamöter och korrespondenter missbrukade privilegiet att kostnadsfritt skicka brev och paket inom ramen för den vetenskapliga verksamheten. Akademien vann i posträtten den gången, men fribrevsrätten var ett återkommande trötoämne i kontakten med myndigheterna, och gränsen mellan tjänsteärenden och privat korrespondens var inte lätt att dra. När den zoologiske intendenten Johan Wilhelm Dalman strax därefter fick ett paket kvarhållet på postkontoret eftersom det innehöll fler insekter än dem som fanns beskrivna i den bifogade avhandlingen, blev han ”ängslig som en botanist” och vände sig till sin chef för att få hjälp. Sekreteraren Berzelius grep in igen och redde ut ärendet, och även om han tyckte att hela affären med Dalmans insekter var ett ”struntämne”, så handlade frågan om fribrevsrätten både om Akademiens ställning inom den svenska statsapparaten och om de praktiska förutsättningarna för dess verksamhet.

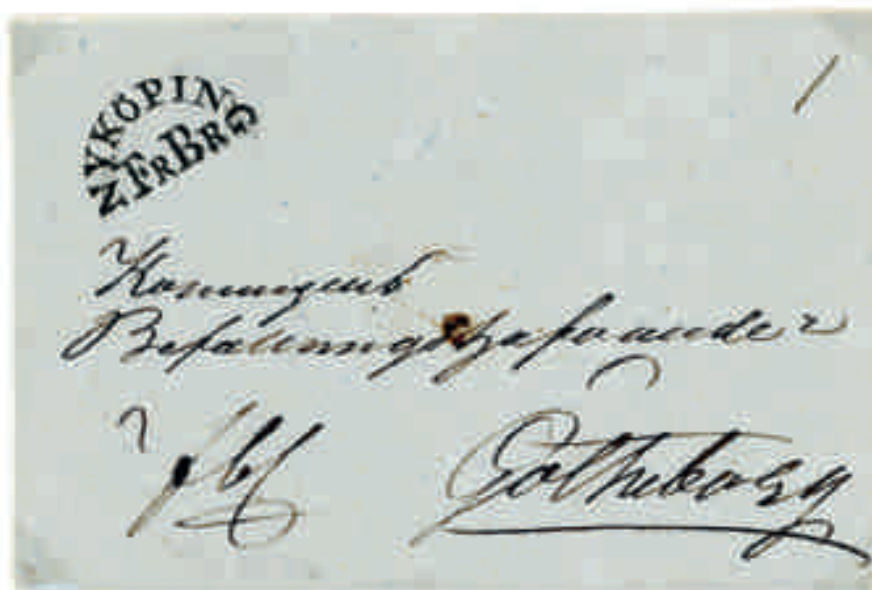
Kunskapsutbyte stod i centrum för den nybildade Vetenskapsakademien. I sin ”Förberedelse” till den första utgåvan av *Vetenskapsakademiens handlingar* 1739 underströk Anders Johan von Höpken att vetenskaperna måste räddas från den ”förgängelighet de äro underkastade, så länge de ibland några få undångömma sig och förvaras” – med en bredare distribution över mark och människor skulle ”nya rön och påfund” komma till ”almän nytta, almän underwisning och tjenst”. Handlingarna var på flera sätt både huvudnumret i och kittet mellan Akademiens verksamheter: de utgjorde ett

ETT UPPSLAG från Akademiens liggare för bokföring av fribrev. ▶

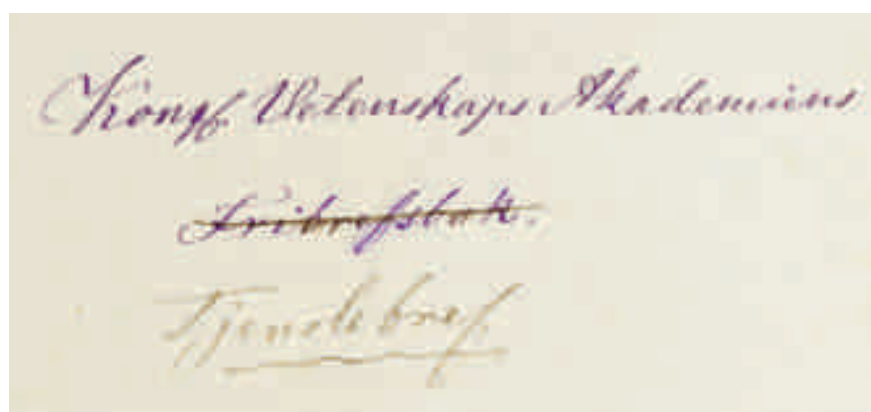
City	No.	Name	Notes	Count
^{Jan} Upsala	23	L. H. Medley		2
"		H. A. Paul		1
Lund		C. Heer		2
Konigsberg		H. Gaden		1
Wien		S. Fenzl		1
London	26	E. J. Frank	Rekommand	1
Baltimore	27	B. R. Uhler	do	1
"		do	do	1
London	28	Ch. A. Mackham	X	1
St. Petersburg	"	J. Ekman	X	1
Göteborg	29	Hjellman		1
Göteborg	27	Th. Neovius		1
St. Petersburg	"	C. Falin		1
Alto	"	C. M. Reuter		1
Göteborg	28	F. R. Hjellman		1
Wien	29	E. Brunner von Maltinowatz		1
Wien	30	E. von Littrow		1
"		von Schupf		1
~~Wien~~	31	O. Veer		2
		<u>Augusti</u>		
Göteborg	1	A. Seltzer		1
Hamburg	"	H. H. Thomsen		1
St. Petersburg	2	A. G. Seltzer		1
Wien	"	A. Mestelner		1
Lund	"	H. J. Medmark		1
Katshubsk	"	Th. Chentron		1
Calcutta	15	W. H. H. H. H.		1
Göteborg	"	L. H. H. H.		1
Wien	"	E. Fenzl		1

City	No.	Name	Notes
Upsala	23	Th. H.	
Göteborg	27	H. H.	
Konigsberg	"	H. H.	
London	26	H. H.	
Baltimore	27	H. H.	
London	28	H. H.	
St. Petersburg	"	H. H.	
Göteborg	29	H. H.	
Göteborg	27	H. H.	
St. Petersburg	"	H. H.	
Alto	"	H. H.	
Göteborg	28	H. H.	
Wien	29	H. H.	
Wien	30	H. H.	
~~Wien~~	31	H. H.	
Göteborg	1	H. H.	
Hamburg	"	H. H.	
St. Petersburg	2	H. H.	
Wien	"	H. H.	
Lund	"	H. H.	
Katshubsk	"	H. H.	
Calcutta	15	H. H.	
Göteborg	"	H. H.	
Wien	"	H. H.	

FRIBREV MED NYKÖPINGS FRIBREVSSTÄMPEL skickat till Konungens befallningshavande i Göteborg.

1873 ÄNDRADES DE REGLERINGAR som hanterade portot och i stället för fribrev talade man fortsättningsvis om tjänstebrev.

incitament att skapa kunskap, ett medel att sprida den och ett beständigt arkiv över Akademiens och svenska vetenskapsmäns bedrifter. Kunskapsutbytet byggde på att ledamöterna kunde ta del av kunskap från forskare och allmänhet inom och utom riket, genom prenumerationer på utländska tidskrifter, bokimport och biblioteksverksamhet, och inte minst ett vidsträckt nät av korrespondenter.

Det tog också stora resurser i anspråk. Före 1810 krävdes tryckeriprivilegier, och importen av såväl tryckpapper som utländska skrifter var förenad med avgifter och restriktioner. Porto var dyrt, och i krigstid var postgången långsam, osäker och begränsad till vissa länder och färdvägar. Kunskaps-cirkulationen krävde således både avsevärda ekonomiska tillgångar och goda kontakter med statsförvaltningen, från Kungl. Maj:t och överpostdirektören till lokala postbetjänter, tryckare och tulltjänstemän.

När den nyinstiftade Vetenskapsakademien 1739 annonserade i tidningarna med en inbjudan till landsortens invånare att brevväxla med Akademien om nyttiga konster och vetenskaper, åtog sig tre av de sex stiftarna att skänka sammanlagt tvåhundra daler silvermynt för att täcka kostnaderna för korrespondensen. Några år senare lyckades Akademien dock utverka fribrevsrätt. Sedan länge hade brev till eller från Kungl. Maj:t, kollegierna och andra personer inom statsförvaltningen skickats gratis, och med tiden beviljades en rad personer och institutioner, mer eller mindre anknutna till statsapparaten, portofrihet. Vetenskapsakademien fick en särskilt förmånlig behandling, eftersom privilegiet gällde både inkommande och utgående post: såväl Akademiens ämbetsmän som dess ledamöter och korrespondenter inom och utom landet kunde kostnadsfritt skicka brev och paket inom ramen för den vetenskapliga verksamheten. Brev från utlandet måste oftast lösas in mot betalning och inspektion hos Cancellie Collegium, men ganska snart fick Akademien fribrevsrätt också för den utländska korrespondensen, som därefter kunde slinka med diplomatposten. Fribrevsrätten kungjordes både i Akademiens egna *Handlingar* och i andra tidningar, så att brevpportot inte skulle få allmänheten att tveka att skicka in rön och frågor till Akademien.

Den som ville utnyttja fribrevsrätten fick visa upp försändelsen på närmaste postkontor och få den förseglad med postkontorets sigill. Akademien använde sitt eget sigill och bokförde sina fribrev i särskilda liggare. När fribrevsrätten förvandlades till tjänstebrev 1873 fick Akademien och de andra tjänstebrevsberättigade institutionerna köpa särskilda tjänstefrimärken, som de fick ersättning för efter redovisning. Men hanteringen var besvärlig för alla inblandade, och från 1920 fick Postverket i stället ersättning för tjänsteposten genom ett statsbidrag, beräknat som en andel av summan av postens frimärksinkomster. Denna procentsats räknades upp i samband med återkommande och omfattande tjänstebrevsundersökningar.

Fribrev och tjänstebrev var således både dyra och arbetskrävande, och det låg i Akademiens intresse att vårda relationerna med postväsendet. Överpostdirektören Leonard von Klinckowström invaldes som ledamot 1750, strax efter att Akademien fått portofrihet för den utrikes korrespondensen, och ännu ett knappt sekel senare fann man det tillrådligt att hålla sig väl med fribrevsskrivaren vid Postverket genom att, i julgåva 1839,

tilldela honom en årlig gratifikation på tio riksdaler banco, ”såsom veder-gällning för hans besvär med Academiens bref”. Sedan 1600-talet hade nämligen fribrevsrätten varit en stötesten i postverksamheten, både när posten sköttes på entreprenad av enskilda vinstdrivande arrendatorer och när det kungliga Postverket försökte undvika ekonomisk förlust inom stat-sadministrationen. Särskilt kontroversiella var de många icke-statliga in-stitutioner som fick del av privilegiet. Även om fribrevsrätten i första hand gällde ämbetsskrivelser från olika statliga verk och myndigheter, kom den omsider att utsträckas till att omfatta bland annat sjukvårdsinrättningar, försäkringskassor och frivilliga försvarsförbund, samt en ganska brokig samling lärda sällskap, stipendiefonder och välgörenhetsorganisationer. Samtidigt fick till synes allmännyttiga institutioner som Lotsverket och Geologiska byrån själva betala för sin korrespondens. I samband med den nya poststadgan 1873, där fribrevsrätten ersattes med tjänstepost, klagade Generalpoststyrelsen på de stora kostnaderna och bristen på konsekvens i systemet. Men trots det fortsatte skaran av tjänstepostberättigade institu-tioner att växa i takt med den expanderande statliga administrationen och med statsverkets goda minne.

Ett annat irritationsmoment för Postverket var tidningsdistributionen. Både rutiner och finansiering var komplicerade och föremål för ständiga omförhandlingar. Vetenskapsakademien hade redan 1810 fått förmånen att portofritt prenumerera på utländska tidskrifter, och även utverkat rätten för alla svenskar att slippa porto för tidskrifter ”i de practiska Vetenskaper-na” – dock med en rad förbehåll för att undvika missbruk. På så sätt blev Akademien ett slags sambandscentral på det vetenskapliga tidskriftsområ-det, dels som ombud för ledamöternas prenumerationer, dels genom det stadigt växande biblioteket, där vem som helst – åtminstone i teorin – kunde ta del av den senaste publicerade forskningen i omvärlden.

Men tidningsdistributionen var inte bara en fråga för Vetenskapsakade-mien. Under åren efter den nya tryckfrihetslagstiftningen 1810 fattade riksdagen en rad beslut om varierande grad av portofrihet för alla dags-tidningar – inte bara den statsanknutna *Post- och Inrikes Tidningar* – för ”Litteraturens tillväxt och allmänna upplysningens befordran”. 1815 ut-sträcktes förmånen till tidskrifter som ansågs ”bidragande till spridande af uplysning så väl i oeconomiska som vetenskapliga ämnen”.

Teoretiskt sett var tidningar och tidskrifter alltså portofria, men prenu-meration var förenad med en mängd regler och avgifter. Postverket klagade återkommande på allt extra arbete och alla utgifter som portofriheten orsakade, men fick inget gehör hos Kungl. Maj:t. Den hastigt växande mängden tidningar byggde på missnöjet – på 1870-talet beräknade Gene-ralpoststyrelsen att tidningarna utgjorde ungefär 60 procent av den totala vikten av all post som distribuerades. Till det kom fribreven som utgjorde

12 procent, vilket ur Postverkets perspektiv innebar att man inte fick ordentligt betalt för mer än 28 procent av den post man hanterade.

Postverket framhärjade i sina försök att avskaffa eller åtminstone begränsa tjänsteposträtten, men utan framgång. Efter en utredning från 1973 beslöt ändå riksdagen att de icke-statliga institutionerna borde förlora sin portofrihet, men så långsamt och försiktigt att inget hände. Först i samband med de stora besparingarna i statens finanser under 1980-talet genomfördes begränsningarna i tjänsteposten, och då drogs hela modellen med i fallet. Tjänsteposten var, vilket påpekats 1973, en dold subvention som i stället borde framträda i budget och räkenskaper på samma sätt som alla andra utgifter. Under 1980-talet förändrades också reglerna för tidningsdistribution. Det särskilda intresse som staten hade visat för kunskapens cirkulation, genom regler, privilegier och subventioner, såg slutligen ut att avvecklas.

Vetenskapsakademien förlorade tjänstebrevsrätten i samma veva som den gick miste om almanacksprivilegiet, och dess uppgifter som utredningsinstans i naturskyddsfrågor togs över av det nybildade Naturvårdsverket. Det kan betraktas som ett tecken på Akademiens förändrade roll i samhället, där dess funktion som ett inofficiellt statligt vetenskapsverk urholkades. I ett bredare perspektiv kan det ses som ett moment i en större förändring av Myndighetssverige, där gamla institutioner ersattes av nya, och i en diskussion som allt mer ifrågasatte hur offentlig administration fungerade.

Fribrevens historia understryker ändå kunscaps-cirkulationens avgörande betydelse, både för staten och för Vetenskapsakademien. Detta framgår också av själva innehållet i de brev som portofritt skickades över Sverige och världen av Akademiens ledamöter och korrespondenter. De handlar påfallande ofta om cirkulationen i sig: om postgångens problematik, om Dalmans insekter som fastnat på postkontoret, om böcker som efterlysts och lånats ut, om bergartsprover på väg till analys hos tyska kemister, och vetenskapliga illustrationer på resa mellan fotografer, forskare och förlag.

★

Vetenskapsakademiens bruk av fribrevsrätten kan följas genom dess fribrevsböcker, och senare dess tjänstebrevsböcker. Frustrationen över systemet hos Postverket och dess föregångare framgår i Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor: Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden* (Lund, 2010) och Nils Forssell, *Svenska postverkets historia* (Stockholm, 1936), och slutligen i utredningen *Begränsning av tjänstebrevsrätten: Betänkande, avgivet av 1973 års tjänstebrevsutredning* (Stockholm, 1974). De särskilda problemen med tidningsdistributionen – ur Postverkets perspektiv – finns beskrivna i Olov Berglings *Posten och pressen: Postens distribution av tidningar från år 1645 med tonvikt på tiden 1955–1986* (Stockholm, 1988).